

31. Polski Słownik Biograficzny. – T. III. – Krakow, 1937. Ходкевич Ян-Миколай народився у Гданську, у 1738 р., у достатньо родовитій шляхетській родині; матір його походила з роду Сапегів. У 19-річному віці Ходкевич вступає на французьку військову службу, бере участь у Семилітній війні. Після виходу у відставку, з 1760 р. і до самої смерті мешкав у своєму маєтку в Чорнобилі. На початку 1760-х років особисто, на чолі загону надвірної міліції, переслідував гайдамацькі ватаги в околицях Кричева. В 1768 р. перетворив Чорнобильський замок на притулок втікачів – католиків, уніатів й іудеїв, – зі всієї Північної Київщини. Помер від сухоти. Мав 4 синів і 3 дочок.
32. BJ. – Rps. 5410.
33. Biblioteka PAN Krakow. – Rps. 1679.
34. Biblioteka PAN Kórnik. – Rps. 1140 – “Korczyński Ireneusz. Krotkie opisanie okrutnego krwi przelania w miescie Humanu dzialanego roku 1768”; Rps. 1677 – “Opisanie rzezi w roku 1768 dnia 19 Junii w Humanu. Wiersz”; Rps. 1877 – “Krotkie opisanie rzezi w miescie Humanu od czerni ukrainskiey dnia 20 miesiaca czerwca roku 1768-go dzialaney”.
35. BR. – Rps. 250 – “Mładanowicz. Rzeź humańska czyli hisrorya rewolucyi zrobionej przez Żaliźniaka i Gontę”.
36. BJ. – Rps. 4504 – “Wypadki wieknisty godne pamięci w Ukanie roku 1768 po łacinie napisane przez ks. trynitarza braclawskiego o rzezi, o napadzie hajdamaków na klasztor w roku 1768, w którym trynitarze tam mieszkający klasztor przed samym napadem opuscili. Wypadek ten przez naoczego świadka ks. trynitarza własnoręcznie po łacinie napisany. To samo jest przetłumaczone po polsku”.

Summary

The article describes the main collections of documental, narrative and over primary sources to history of Zaporozhzhian Hajdamaks during the XVIII age, which situated in Polish archives and libraries.

В. М. Константинова

ПУБЛІКАЦІЇ “ОДЕСЬКОГО ВІСНИКА” ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ БЕРДЯНСЬКА ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ ХІХ СТ.

Газетні публікації мають дещо дивну, подвійну природу. З одного боку, їхнє життя дуже нетривале: вже через кілька місяців, тижнів, а то й днів більшість із них втрачає свою актуальність. Адже газети покликані інформувати читачів про новини, висвітлювати питання, які викликають найбільший інтерес читачької аудиторії на даний момент. Те, що ще недавно викликало жваве обговорення, до чого була прикута увага і кореспондентів, і читачів, невдовзі витісняється іншими подіями, відходячи на другий, третій, четвертий план і, нарешті, йде у небуття. Це відбувається сьогодні; подібне спостерігалось і в позаминулому столітті. Звичайно, з певною поправкою на відмінності самих темпів життя, обсягів інформаційних потоків.

З іншого боку, газетні матеріали і через десятки, сотні років після їхнього опублікування викликають неабиякий інтерес. Вони – цінне джерело для вивчення історичного минулого. І, як не дивно, ця цінність великою мірою обумовлюється тією ж специфікою, яка визначає швидке “старіння”, втрату актуальності газетних публікацій невдовзі після їхнього виходу у світ. Адже для того, щоб глибше зрозуміти події минулого, дуже важливо побачити їх очима сучасників. Сучасників, які аналізували і описували факти, ще не маючи можливості оцінювати їх “заднім розумом”, враховуючи знання про подальшу логіку розгортання подій. Коротка кореспонденція про, здавалось би, незначний факт згодом може виявитись неоціненною для дослідження витоків знакових історичних подій.

Як для професійних істориків, так і для нефаківців, які, “просто” цікавляться минулим, дуже важливо побачити це минуле не тільки крізь призму переважно “сухої” інформації архівних справ. І саме газетні публікації надають для цього чудову можливість, містячи у собі оціночні судження, віддзеркалюючи ті чи інші переконання, вподобання, симпатії та антипатії кореспондентів.

Нарешті, сторінки старих газет містять великі масиви інформації про подробиці, які не фіксувались в інших видах джерел, або ж, якщо і фіксувались, то ті, інші, джерела на сьогодні вже є втраченими.

Все сказане вище є справедливим і щодо значення публікацій газети “Одеський Вісник” для реконструкції, або, якщо хочете, відтворення (залежить від того, з яких методологічних позицій підходити) історичного минулого міста Бердянська.

Саме аналізу публікацій “Одеського Вісника”, присвячених історії Бердянська останньої чверті ХІХ ст., і присвячена ця розвідка. Вельми симптоматично, що до останнього часу дослідники як історії Бердянська, так і Південної України в цілому використовували лише окремі статті

"Одеського Вісника", присвячені Бердянську, і не намагаючись виявити та систематизувати весь масив таких публікацій.

Аби наблизитись до розуміння значення "Одеського Вісника" як історичного джерела для дослідження минулого міста Бердянська, варто замислитись над тим, чим була періодична преса для наших предків, які жили в позаминулому сторіччі.

Беззаперечно, недоречно ставити знак рівняння між роллю газет у сучасному світі і в минулому. На порядки відрізняється кількість періодичних видань, що виходять сьогодні і видавались у XIX ст. Тим більше – їхні накладі: якщо зараз кількатисячний тираж є скромним і для районної газети, то колись така кількість примірників була вельми пристойною для видання, чия основна читацька аудиторія охоплювала простори від Молдови до Кавказу. А саме таким виданням і був "Одеський Вісник".

Такі разючі кількісні відмінності не пояснюються лише тим, що й населення регіону у XIX ст. було значно меншим, аніж сьогодні. Тут далися взнаки і відмінності рівня писемності, освіченості, і цілий ряд інших факторів, включаючи відмінності культурної, ідеологічної та суспільно-політичної ситуації.

Утім, було б глибокою помилкою припущення, що значення преси для суспільства та окремих громадян XIX і XXI ст. відрізняється пропорційно до співвідношення кількості населення і чисельності та тиражів газет.

За відсутності таких звичних для нас засобів масової інформації, як телебачення, радіо, Internet-видання, саме на газети великою мірою покладалась функція формування суспільної думки, завдання інформування населення тощо. І якщо для влади було важливим використання газетних шпальт для ідеологічного впливу на читачів, то видавці і кореспонденти мали на меті, між іншим, вплив як на читачів, так і на саму владу. Що ж стосується "споживачів" газет, то вони шукали у виданнях і цікаву, і корисну для них інформацію. Видавці ж, будучи зацікавлені в тому, аби розширити коло читачів (особливо після дозволу 1865 р. на роздрібний продаж газет), прагнули, аби їхнє видання відповідало обом потребам "читаючої публіки". Звичайно, з поправкою на характер і спрямованість видання, його фінансові можливості, на вподобання власника, на діяльність цензури і цілий ряд інших факторів. З огляду на це зрозуміло, що систематична поява на сторінках "Одеського Вісника" кореспонденцій з Бердянська відповідала інтересам і видавців, і читачів газети. Певною мірою ці публікації служили й каналом зв'язку між особою і владою, доносячи до відома останньої ті проблеми (а іноді пропонуючи і "підказки" шляхів їх розв'язання), які хвилювали кореспондентів та інших мешканців приморського міста. Разом із тим, шпальта газети активно використовувались бердянцями для формування певного іміджу міста в очах купців і товаровиробників, від активності яких залежало процвітання Бердянська.

Природно, що чи не найбільше матеріали "Одеського Вісника" про Бердянськ цікавили самих бердянців. У місті ще не видавалось своїх, місцевих, газет. А бердянський читач прагнув дізнаватися з преси не тільки про події, що відбувались в містах, де він, можливо, ніколи й не бував. Навіть якщо він добре знав про певну подію в рідному місті, все одно йому було цікаво, що саме і як саме про це буде написано в газеті. Не кажучи вже про вірогідність побачити в публікації згадку про себе.

Про те, наскільки важливим було для певного прошарку населення Бердянська читання газет, можна судити з публікації в самому "Одеському Віснику": "В продолжении прошедшей зимы мы, жители Бердянска, этого лучшего порта Азовского моря, но по непонятной причине лишенного благодеяний железных дорог, были, можно сказать, разобщены от всего мира. Случалось по три недели не получают русских газет, а иностранных — по пяти и шести недель. Кому известна жизнь провинциального города, тот поймет, как велико было для нас такое лишение" [1, с.3].

А про те, що місто дійсно час від часу опинялось в "інформаційній блокаді", так само як про саму специфіку "життя провінційного міста", бердянські кореспонденти "Одеського Вісника" писали так: "Однообразие и скука нашей провинциальной жизни, достигшие крайнего предела по причине небывалых у нас морозов..., на днях были нарушены" [2, с.3]; "Зима – мертвый сезон для нашего города: пароходство прекращается, дороги делаются невозможны, город изолируется от внешнего мира, деятельность прекращается, и общество засыпает впредь до новой навигации" [3, с.3]; "Зимой вообще, а в особенности осенью и весною, когда наступает распутица, всякое сношение с внешним миром у нас прекращается; путь делается настолько плох, что на проезд от Бердянска к Мелитополю (расстояние 110 верст) иногда нужно употребить неделю времени и заплатить за проезд не менее 70 или 100 руб." [4, с.3].

Публікації "Одеського Вісника" про Бердянськ цікавили далеко не тільки бердянських читачів. Для одних ці кореспонденції давали можливість порівняти ситуацію у своєму населеному пункті з тією, що склалась у Бердянську. Для інших – більше дізнатись про місто, яке вони колись відвідували чи в якому мешкали їхні знайомі або родичі. Для третіх – просто насолодитись статтею про той чи інший курйоз.

Проте для багатьох ознайомлення з цими публікаціями мало суто практичне значення. Передусім – для “торгового люду”. Адже бути в курсі останніх новин стосовно Бердянського порту, експортної та імпоротної торгівлі через нього, навігації тощо означало можливість вдаліше спрямовувати свою торговельну діяльність. Пильно стежили за ситуацією в Бердянську і мешканці його основних конкурентів на Азовському морі – Маріуполя і Таганрога. Усвідомлюючи такий інтерес, редакція “Одеського Вісника” свого часу висловила щире зацікавлення в одержанні від кореспондентів найдокладніших даних про бердянську торгівлю.

Стосовно редагування “Одеського Вісника”, то про нього варто сказати докладніше. Адже і по відношенню до цієї газети цілком справедливим є узагальнення, що “на протязенні всего периода существования дореволюционной периодики была велика роль издателя и редактора” [5, с.465].

В останній чверті XIX ст. редагуванням газети займалися П.П. Сокальський, К.Д. Гавронський, П.О. Зелений, С. Ю. Ломницький, В.В. Кірхнер, М.М. Арнольд. Петро Петрович Сокальський (1830–1887) знаходився на посаді редактора із січня 1872 по травень 1876 р., але через стан здоров’я на досить тривалий час відходив від керівництва “Одеським Вісником”, і тому зі 121-го випуску 1874 р. по 169-й випуск 1875 р. газета виходила під редагуванням К.Д. Гавронського. 1 червня 1876 р. “Одеський Вісник” був очолений Павлом Олександровичем Зеленим (1839–1913), який керував виданням майже 10 років. Будучи досвідченим земським діячем, редактор велику увагу приділяв висвітленню на шпальтах газети проблем, пов’язаних саме з діяльністю земських органів місцевого самоврядування. Матеріальний стан газети був дуже несталим, і в середині 1885 р. П.О. Зелений покинув “Одеський Вісник”. Ще в кінці 1884 р. Павло Олександрович залучив до справи редагування С. Ю. Ломницького (1854–1916), який залишався редактором газети до кінця травня 1889 р. Ще коротшим виявилось перебування на посаді редактора наступника С. Ю. Ломницького – В.В. Кірхнера (1848–1923). У жовтні 1890 р. Кірхнер передав редагування М.М. Арнольду. Утім, це не врятувало видання. Останнє десятиріччя в історії “Одеського Вісника” стало часом постійної боротьби за виживання газети. Через перманентні матеріальні негаразди “Одеський Вісник” фактично перестав існувати 26 серпня 1893 р.

Ще з 1864 р. “Одеський Вісник” виходив щоденно, за винятком вихідних та святкових днів. Таким чином, щорічно читачам пропонувалось близько 300, а у другій половині 1880-х р. – вже близько 350 випусків видання.

Незважаючи на зміни редакторів, у форматі газети тривалий час нововведень було небагато. Це – політика видавців. Зокрема, П.П. Сокальський підкреслював чітке додержання програми своїх попередників. В оголошенні на 1876 р. він відзначив, що не буде казати про дещо нове, а хоче вже заведеним звичаєм подавати матеріал “фактично, самим ділом”. Не поступився цими принципами і П.О. Зелений. У повідомленнях про передплату, що виходили впродовж періоду його перебування на посаді редактора, традиційно позначалось: “В том же формате, теми же отделами, в те же сроки” [6, с. 8–11]. Завдяки цій стабільності в майже незмінному вигляді довго продовжував існувати відділ, в якому, зокрема, розміщувалась кореспонденція з Бердянська. На початку 70-х рр. цей відділ продовжував називатись “Вести с юга России”; з липня 1874 р. він був перейменований на “Юг”, а з кінця 1878 р. – на “Южный край”. У 1885 р. кореспонденція з Бердянська вже з’являлась у відділі з відновленою назвою “Юг”. Починаючи з випуску 143 за 1889 р. відділ називався “Корреспонденции”. Існування відділу відповідало задекларованому П.П. Сокальським завданню “обслуживания интересов Южной России”. Під останньою розумівся величезний регіон. Тому у відділі розміщувались повідомлення не лише з України (включаючи не тільки Південь, а й Київську, Подільську, Чернігівську, Полтавську та ряд інших губерній), а й з молдавських, білоруських, російських, грузинських, азербайджанських міст. Лише лічені випуски газети виходили без зазначеного відділу. Як правило, в кожному випуску “Одеського Вісника” друкувалось від однієї до дванадцяти кореспонденцій з “Південної Росії”.

Під матеріалами про Бердянськ та його повіт 32 рази зустрічаємо підпис Василя Костянтиновича Крижанівського (“В. Крыжановский”, “В. К.”), 8 – Георгія Сластіонова (“Г. Сл-нов”, “С-ов”, “Г. С-нов”, “Г. С.”). По 5 разів підписано “Н. Звонков” (“Звонков”) та “Г. Риниери”; 4 – “Z.”, 3 – “N. N.”, по 2 – “N. C.” (“Н. С.”), “Е. Недерица” (Е. Н-ца), “К. Ковалевский” (“Ковалевский”), “Я. Онискевич” (“Я. Он-ч”), “Senior”, по 1 – “N.”, “K.”, “Вит а.”, “Nemo”, “Местный житель”, “Ц.”, “М. Ж.”, “Русский”, “Я. Занаровский”, “Гарусов”, “Аз”, “Буки”, “Гражданин г. Бердянска”, “Демитриадес”, “Незнакомый знакомец”, “Г. Г. Ж.”, “Захаров”, “Т.”, “Р-вой”, “Sum.”, “Л.”, “А. Х.”, “П. Х.”. Отже, підписаною є менша частина кореспонденцій. Причому немає жодного зазначення авторства після 8 жовтня 1887 р. В останні роки існування газети у ній передруковується все більше матеріалів з інших видань.

Загалом же, за 1876–1893 рр. виявлено 232 публікації “Одеського Вісника” стосовно як Бердянська, так і повіту, чії установи розташовувались у місті.

А ці матеріали тісно переплітались між собою у цілому ряді аспектів. Перш за все — при висвітленні найбільш популярної серед бердянських кореспондентів проблематики. Не важко здогадатись, що нею, як і в попередні десятиліття, залишалась торговельна діяльність через Бердянський порт і пов'язана з цим навігація. У 63 кореспонденціях йшлося саме про це. Причина такої популярності тематики сформульована в одній із статей: "Порт – это жизненный нерв, от которого всецело зависят благосостояние, развитие и самое существование города. Если этот нерв порвется, то результаты гибели отзовутся не только на городе, который неминуемо придет в упадок, но и на всем Бердянском и соседних уездах, так как Бердянский порт, между портами южного района, неоспоримо имеет в торговом отношении весьма важное значение" [7, с.3].

Наведена цитата, між іншим, є вельми симптоматичною для періоду в історії Бердянська, матеріали за який увійшли до цієї книги. Адже тут ключовою є не лише фраза про важливість значення Бердянського порту для регіону. Не менш виразною є стурбованість подальшою долею цього порту. А він, як і місто в цілому, в останній чверті XIX ст. перегорнув не одну сумну сторінку своєї історії.

Вищезгадана цитата важлива ще в одному відношенні. Вона чітко формулює залежність Бердянського повіту від порту. І це цілком відповідало дійсності. Адже саме Бердянськ продовжував слугувати тими морськими воротами, через які населення навколишніх місцевостей збувало свою продукцію, перш за все зерно, за кордон. А на вирощуванні зернових трималось благополуччя повіту. Тож далеко не випадково в 44 кореспонденціях з Бердянська повідомлялось про ситуацію з вирощуванням сільськогосподарської продукції, передусім – зерна. Причому в багатьох випадках така інформація наводилась у тих же статтях, в яких йшлося про бердянську торгівлю. Тут же часто наводились дані про погоду, стихію. Така увага кореспондентів цілком зрозуміла. Адже саме від погоди великою мірою залежали і навігація, і сільське господарство. Не дивно, що кількість повідомлень про погоду приблизно дорівнює кількості повідомлень про сільгоспроботи і види на врожай.

Іншим аспектом, в якому виявлялась тісна взаємозалежність міста і повіту, були плани прокладення до Бердянська залізничної гілки. Питання, яке неодноразово порушувалось і в попередні часи, тепер набирало все більшої гостроти. Лобіювання проекту тривалий час залишалось лейтмотивом багатьох публікацій бердянських кореспондентів. У цьому контексті, між іншим, можна розглядати й наведені нами цитати про ізолюваність Бердянська від навколишнього світу. А основним аргументом на користь будівництва залізниці служила саме необхідність створити кращі можливості для навколишніх місцевостей експортувати хліб через Бердянський порт.

На розширення цих же можливостей певною мірою були спрямовані і заходи щодо благоустрою Бердянська. А про них йдеться більш ніж у 40 кореспонденціях.

Важливе місце в публікаціях "Одеського Вісника" посідає висвітлення функціонування розташованих у Бердянську установ повітового земства. Ще більша увага приділена діяльності міських органів самоврядування.

При цьому джерела свідчать, що в тому ж питанні відстоювання проекту прокладення залізниці міські і повітові установи тісно взаємодіяли.

Не менш тісною була ця взаємодія в питаннях, пов'язаних з освітою (про них йдеться у 47 публікаціях). Найбільш наочно вона проявилась у паритетному фінансуванні будівництва та утримання чоловічої гімназії.

У ряді статей "Одеського Вісника" повідомлялось про діяльність розташованих у Бердянську судових установ, у тому числі – і щодо розгляду справ мешканців повіту. Ще 20 публікацій містять кримінальну хроніку.

У стількох же статтях, надісланих з Бердянська, висвітлюються питання, пов'язані з медициною і охороною здоров'я. І серед них великим є відсоток повідомлень, які стосувались земської медицини в повіті.

Так чи інакше інформація про місто і повіт переплітається і в кореспонденціях про приїзди високопоставлених осіб, про події релігійного, світського життя, доброчинні заходи, діяльність театру, концерти, про реакцію місцевого населення на міжнародні події тощо.

Тож характеристика, яка зустрічається в кількох публікаціях "Одеського Вісника" про Бердянськ – "Повітова столиця" – є вельми символічною.

Таким чином, можна стверджувати, що матеріали найпопулярнішої свого часу на просторах від Молдови до Кавказу регіональної газети "Одеський Вісник", в якій зафіксовано події і факти з історії Бердянська починаючи з 1827 р., є одними з найбільш значущих, об'ємних та інформативних джерельних комплексів з історії приморського міста. Фактично, публікації газети являють собою своєрідну хроніку історії населеного пункту біля Бердянської коси у XIX ст.

Джерела та література

1. Крыжановский В. 2-го апреля 1877 г. // Одесский Вестник. – №74. – 9.IV.1877.
2. Крыжановский В. [Корреспонденция из Бердянска] // Одесский Вестник. – №43. – 21.II(4.III).1880.
3. 19 декабря // Одесский Вестник. – №347. – 28.XII.1888.
4. 17 марта // Одесский Вестник. – №80. – 24.III.1889.
5. Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории. – М., 2000.
6. Берман Я.З. До столітніх роковин заснування газети "Одесский Вестник" (1827–1927). Матеріали для історичного нарису. – К., 1928.
7. 20 июля // Одесский Вестник. – №204. – 30.VII(11.VIII).1886.

Summary

The author investigates informative potential of "Odessky Visnyk" ("Odessa Herald") as a source of materials from Berdyansk municipal history in the last quarter of XIXth century. The author comes to the conclusion that publications of the current media are one of the most significant, exhaustive and informative source complex for the history of this seaside town.

Ю. О. Пуда

ТОРГІВЛЯ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ "ОДЕСЬКИЙ ВІСНИК")

Науковий інтерес до питань вітчизняної економічної історії, в тому числі й торгівлі, визначається сучасним державотворенням в Україні та новими проблемами світової практики. Оскільки розвиток сучасної торгівлі України відбувається під знаком глобалізації, виникла особлива потреба детального дослідження нагромадженого у попередні роки досвіду торгівельної діяльності. У складному історичному процесі розвитку суспільства торгівля завжди відігравала визначальну роль, оскільки була основною формою економічних зв'язків. Вона залучала у сферу товарно-грошових відносин сільськогосподарське та промислове виробництво, руйнувала економічну замкнутість, сприяла формуванню ринків. Торгівля впливала на розвиток шляхів сполучення, на формування соціальної структури населення. М. Грушевський цілком слушно називав торгівлю життєвим нервом і першою підйомною економічного життя [1, с.3].

Історія торгівлі залишається однією з найменш досліджених сторінок даного регіону, тому метою статті є дослідження повного спектру торгівельних відносин на теренах Північного Приазов'я першої половини ХІХ ст., факторів розміщення внутрішньої та особливостей зовнішньої торгівлі в регіоні на основі публікацій газети "Одеський Вісник".

Передумови розвитку та розміщення зовнішньої та внутрішньої торгівлі можна прослідкувати за публікаціями "Одеського Вісника" кінця 20-х – початку 30-х рр. ХІХ ст. У них, зокрема, зазначаються особливості регіону: освоєння території, успіхи ногайців у землеробстві, наявність сировинних ресурсів, вигідне географічне розташування, що сприяло як розвитку господарства, так і виникненню нового приморського міста. Місто Бердянськ відіграло значну роль у посиленні торгівельних зв'язків з регіонами Росії та європейськими країнами. Північне Приазов'я було важливим пунктом транзитної торгівлі на шляху до Херсону та Криму, через нього йшли кримські та турецькі товари. Власне, це й сприяло заснуванню у 1830 р. пристані поблизу Ногайська. Необхідно зазначити, що лише у 1836 р. у Бердянську було відкрито порт. До цього часу до пристані прибували транзитні каботажні човни, що направлялись в Таганрог з сіллом, рибою та кримським вином [2, с.413-414], або ж слідували в Керч, доправляючи пшеницю з повітів ряду губерній [3]. Оскільки пристань могла б забезпечити збут високих урожаїв з родючого краю й слугувати вивозу за кордон пшениці та інших товарів, виникла необхідність її розширення. Це, в свою чергу, сприяло заснуванню порту, основним призначення якого стали вивіз зернових вантажів з Півночі Приазов'я та Лівобережжя України до Європи.

Від самого заснування Бердянський порт мав право приймати тільки судна каботажного плавання. Проте навігаційні переваги були настільки беззаперечні, що перші закордонні кораблі почали швартуватися біля бердянського пірсу з червня 1835 р. [4, с.209]. Та дозвіл завантажувати іноземні кораблі було отримано з відкриттям 30 лютого 1836 р. митниці [5]. Зокрема, в місті на 1840 р. діяло 14 іноземних контор: Тальяфери, Поповичів, Джурасовича, Мелиновича, Іванчика, Местровича, Кобизева, Розоалі, Зіно, Графані, Парембі, Вукасовича, Юрді та Канделара [6].